

II. JÓZSEF

(1741–1790)

„Egyszerre hír terjedt el, hogy II. József május 20-d. 1770. Patakon fog ebédelni. Más atya megeléglé vala, hogy gyermeke a nagy utazót szekereiben pillantsa meg: ő bejőve, s a jobb nézők közé vezetett el. Megérkezének a szekerek, s a fogadó ajtaja előtt állának meg, mely a kisebb nagy-útca kelet-déli szögletében áll. A császár, kiszállván, egyenesen méne szobájába, de egyszerre ki is jött, porszínű felső kaputban, hóna alá fogván széles ellenzőjű, viaszos zöld vászonnal bevont félszféra-formájú úti casquetjét, szó nélkül idézlé a látásáért megjelenteket, s deák nyelven tudakozá, mely helyeken fogna lovakat váltani Munkács felé, s egyik hely a másikatól mennyire fekszik. A feleleteket ólmával felegyézé zsebkönyvébe, ismét meghajtá magát, s elzárkózott, hogy ebédig dolgozhassék. Ebéd alatt meg vala engedve a bémenetel uraságoknak s asszonyságoknak. A hét személyre terített berek asztalnál az utolsó helyt foglalá el, baljára annak, aki az ajtón, az asztal végében belépett. Balja mellett sógora, Albert sax-tescheni herceg és lengyel királyfi, Magyarország helytartója, ez mellett hadimarsal gróf Lacy (kimondása Lasz-ci), legfelül Nostitz generálisok. A viceispán, a híres Szirmay Tamás Antal, unokatestvére az atyámnak, nekünk gyermekeknek is megengedé, hogy a császárnak egy tányért nyújtsunk. – Álmélkodva láttam itt, hogy a császár könyökén foldva volt vörös gallérú zöld kabát, sárga gombokkal; lájblija és nadrágocskája citromszín, térdein fehér gyolcskamásli; s még inkább álmélkodva, midőn ő, ki bort soha nem ivott, felvevé a palackot, s a bor színetét nézelve, ezt kérdé: Iste vinus Tokajinus?”

Kazinczy Ferenc írta így le visszaemlékezésében II. József rövid, sárospataki látogatásának történetét. Az alig 11 éves fiúcska igazán csodálkozott, hogy a német császár egyszerű szekéren, néhány fős kísérettel járja az országot. Ruhája ugyan elegáns színű német öltözet, de könyöke foltozott, csizmája sáros. A németen kívül jól beszél franciául és olaszul is, latinul kérdezősködik ugyan a további útvonal felől, de oly egyszerű kérdést, hogy tokaji bor van-e poharában, nem tud helyesen megfogalmazni.

1773. június 2-án, egy forró kora nyári napon Michael Conrad von Heidendorf, Medgyes notariususa, egyszerűen felszerszámozott lován Ebesfalva mellett a Küküllő hídjánál várakozott. Élete legnagyobb fellépése előtt állt: az

Erdélyben utazó II. Józsefet kellett elkísérnie Medgyesszéken áthaladó útján. A császár nagy kíséret nélkül utazott, egy kocsiban, mellette Nostitz generális, a bakon két szolga. Az út részét a kocsiban állva tette meg, hogy Heidendorffal beszélgethessen és a környéket jobban megfigyelhesse. A folyószabályozástól kezdve a húsarakon át a kukorica- és szőlőtermesztésig minden érdekelte. Az út szélén kérvényező sora várakozott. Hozzájuk érve a kocsi megállt, a császár a kérvényezőkhöz lépett, és néhány kérdést tett föl németül, de alkalmanként románul is, majd az iratot átvette és egy nagy börtokba a többi közé tette. Az alig több mint kétórás út során mintegy 100 kérvényt, egész erdélyi tartózkodása alatt 19 000 magánbeadványt vett át. Medgyes városához érve a császár levette egyszerű, fekete úti kalapját, és elővette az addig gondosan kendőbe csomagolt jobbik kalapot, hogy így tisztelegjen a város polgárai előtt. „Csodáltam a nagy és gazdag uralkodó gondosságát és takarékoságát, aki ennyire figyelt ruhája megóvására és ezzel, ahogyan egész viselkedésével is, oly szép és követendő példát mutatott” – írta visszaemlékezésében a medgyesi jegyző.

11 évvel később, 1784 nyarán a császár öccse, Péter Lipót, Toscana nagyhercege (a ké-

sőbbi II. Lipót) bécsi tartózkodása során titkosírással írt feljegyzéseiben kevésbé hízelgő jellemzést adott II. Józsefről. „A császár mindig mindennel elégedetlen, rossz kedvű, minden ügyet a maga módján, ellentmondás, ellenvélemény vagy akadémikuskodás nélkül akar keresztülvinni, és ha ez nem sikerül azonnal kedve szerint, azonnald rosszkedvű lesz. [...] Mindig a legrosszabb hangulatban van, nagyon felindult és zavarodott, mindig nagyon rosszkedvű, mindig helyzetéről és hivatásáról panaszkodik, hogy mindenki gyűlöli, ellene dolgozik és cserben hagyja, hogy bizonyos kijelentések megtételére kényszerítik, hogy azután rossz fényben tüntessék föl, hogy az egész közvélemény ellene van, és hogy nem talál alkalmas embereket a hivatalokba, hogy mindenki rosszindulatú és tudatlan; hogy a hivatalnokok nem akarják őt megérteni, nem dolgoznak, semmit sem csinálnak, csak készakarva ellene működnek, őt akadályozzák, hogy rossz hírbe vigyék; hogy ez így nem mehet tovább, hogy boldogtalan és nincs társasága sem, hogy unatkozik, és hogy mindez még rosszabb lesz, ahogyan öregszik.” Ám nem árt ha tudjuk: Lipótnak ez időben igen kevés oka volt, hogy bátyját kedvező színben lássa, hiszen a császár akaratának 1784-ben nemcsak Lipót toszkán szekundogenitura megalapítását célzó törekvései és legidősebb fia, Ferenc neveléséről alkotott elképzelései, hanem legkedvesebb reformterve, a toszkán alkotmánytervezet is áldozatul esett.

A követjelentésekben, magánlevelekben, visszaemlékezésekben vagy éppen korabeli röpiratokban és újságcikkekben fellelhető jellemzéseket, véleményeket II. Józsefről még hosszasan lehetne idézni. Közös vonásuk, hogy íróik II. Józsefet és kormányzati tevékenységét végletekben, éles ellentétekben gondolkodva és gyakorta szenvedélyesen jellemzik – igen pozitívan vagy éppen ellenkezőleg, határozottan elutasítóan. A felvilágosodás kori Európa közvéleményét formáló kortársak közül senki sem kerülhette meg, hogy véleményt alkosson II. Józsefről. Fialatrónörökösként, majd 1765 után német császárként és Mária Terézia társuralkodójaként benne látták a közjót felismerni és megvalósítani képes, felvilágosult uralkodó eszméjének megtestesülését. A kormányzatához fűzött nagy várakozások, felfokozott remények 1780 után, az

egyeduralkodás éveiben sokakban fokozatosan csalódásba és elutasításba fordultak át. II. József határozott akarattal kinyilvánított, minden kompromisszumot elutasító kormányzati döntései, reformelképzelései nemcsak az addig éberen alvó nemesi-rendi és a gyorsan eszmélő nemzeti ellenállást élesztették föl, de korábbi támogatói közül is sokakat sértettek, riasztottak. Egyes intézkedések kapcsán még az udvari kormányzervek vezető hivatalnokai és a közvetlen tanácsadók közül is többen elfordultak az uralkodótól, sőt, legelsősorban – Mária Terézia halála után nem sokkal – éppen a legközelebbi családtagok, mint a császár sógora és közeli barátja, *Albert herceg és felesége, Mária Krisztina* fogalmaztak meg panaszos hangú bírálatot.

II. József személyiségéről és kormányzatáról azonban nemcsak a kortársak, hanem az utókor, a történetírás is egymásnak élesen ellentmondó ítéleteket alkotott. Portréját leggyakrabban egy-egy vastagon húzott vonás torzította el: hol az akarnok despotát, hol a hirtelenkedő és meggondolatlan reformert, hol a nagynémet eszme előharcosát, hol a korát száz évvel megelőző forradalmárt, hol pedig a pápa és az egyház ősellenségét állítva elénk. A gyors és egyoldalú ítéletalkotás helyett, persze, jó néhány történész igyekezett II. József személyét és kormányzatát a korszak szerteágazó összefüggéseibe helyezve megérteni és megértetni. Ez azonban talán több történelmi életművel sem lezárható feladat egy olyan történelmi személyiség esetében, *„aki nem sorolható be az uralkodók Linné-rendszerébe”* – ahogyan *H. Balázs Éva* írta.

A következőkben II. József kormányzatának, reformtörekvéseinek fő vonulatát, különösen pedig a magyarországi nemesi-rendi alkotmányossággal való szembefordulásának néhány mozzanatát szeretném itt felvázolni.

Az 1765 és 1790 közötti időszakot II. József neve fémjelzi. Nem a császári cím okán, hanem az egyre erőteljesebben kirajzolódó és meghatározott irányba mutató központi, a bécsi udvartól kiinduló, onnan irányított politikai törekvéseknél fogva. Magyarországon ez a negyedszázad az országgyűlések elmaradásának, a rendeleti kormányzásnak időszaka, melynek során az országos kormányzat élén a rendi tisztségviselők hagyományos hierarchiájának megbontása, illetve mellőzése is bekövetkezett. Gróf *Batthyány Lajos* nádor halála után, 1765–81 között *Albert szász-tescheni herceg* királyi helytartó volt, majd az ő távozása után betöltetlenül maradt ez a tisztség is, és a Helytartótanács vezetését gróf *Fekete György* országbíró, majd gróf *Niczky Kristóf* tárnokmester (1786 decemberétől országbíró), őt követően gróf *Zichy Károly* kincstartó (1788 decemberétől országbíró) látta el. Ezt az időszakot a felvilágosult abszolutizmus fogalmában rejlő definíciós problémák miatt inkább az újabban egyre inkább használatos reformabszolutizmus fogalmával jellemezném. A reformpolitika, melynek célja, hogy a dinasztikus monarchiából intézményi – elsősorban a közigazgatást, a gazdaságot és a társadalmat érintő – reformok révén modern, központosított egységállamot hozzon létre, ezen negyedszázad alatt folyamatosan és egyre erősödő mértékben érvényesült. Bár nem köthető kizárólagosan egy-két személyhez – különösen

nem *Mária Terézia*hoz –, fő képviselői *Kaunitz* kancellár és az 1760-as évek végétől egyre növekvő befolyásra szert tevő *korregens* II. József voltak.

A reformabszolutizmus törekvéseiben, különösen Magyarország viszonylatában, fontos helyen szerepelt az ország sajátos, a rendi alkotmányon alapuló különállásának lebontása és a nemesi privilégiumok korlátozása. *Kaunitz* 1761-ben a Magyarországgal kapcsolatos politikáról készített tervezetében többek között javasolta: tudatosítsák, hogy az udvarral szembeforduló mágnások és nemesek, valamint gyermekeik kegyvesztetté válnak; országgyűlést ne tartsanak, hanem az udvar a megyékben az alispánok és a köznemesség megnyerésével növelje befolyását. Vigyázni kell azonban, nehogy a nemesség felismerje, hogy a központi kormányzat célja a nemesi adómentesség felszámolása. II. József egyik korai emlékiratának, az *Almodozásoknak* első gondolata ugyancsak a privilégiumok és a „*nagyok hatalmának*” megtörése. Magyarországról pedig ezt írja: *„Úgy hiszem, mielőtt ésszerűen többet lehetne igényelni ettől az országtól, arra kell törekedni, hogy boldoggá tegyük. E célból meg kell reformálni belső rendjét, megkönnyíteni áruforgalmát, kereskedelmét; mindenekelőtt növelni kell népességét és javítani az ifjúság oktatásán; az ér-*

telmesebb időseket pedig arról kell meggyőzni, hogy az ő hasznukra van, amin munkálkodunk; főként nem szabad gyanút kelteni, hogy privilégiumaikat akarnánk megsérteni, miközben azokból semmit sem szabad megtartani, de mindig csak oly alkalmakkor, amikor biztosak lehetünk abban, hogy sikerrel járunk és elérjük célunkat.”

II. József egyeduralkodásával nem a központi kormányzat politikai iránya, hanem elsősorban stílusa változott meg. Csökkent, sőt, megszűnt a kompromisszumkészség; a császár határozottan törekedett terve megvalósítására. Figyelme azonban először az örökös tartományok ügyeire irányult. Magyarország irányában a határozott rendeletek és radikális reformok, melyek a nemességnek nemcsak nemesi-rendi alkotmányos felfogását sértették, hanem létalapját is veszélyeztették, II. József uralkodásának második harmadában követték sorban egymást. A császár azonban nem Magyarország ellen fordult, hanem a Habsburg Monarchia egységes, centralizált igazgatásának megvalósítására, a sajátos vonások, a még meglévő különállások felszámolására tett kísérletet ellentmondást nem tűrő határozottsággal – Lombardiában és az osztrák Németalföldön éppúgy, mint Magyarországon. Az 1783 végén írt *Pásztorlevél* dokumentálja az elhatározást: az első három év nem hozott kielégítő eredményeket, így ez-

után erőteljesebb kormányzati intézkedéseknek kell következniük.

Sokatmondó, hogy e rendeletek sorát Magyarországon 1784 tavaszán a korona Bécsbe vitele nyitja meg. Hiába az intő jelként értelmezett áprilisi villámlás és mennydörgés, hiába az országnagyok, a koronaőrök és a megyék tiltakozása, a magyar államiség szimbólumát a bécsi kincstárba szállítják – tegyük hozzá: a magyar nemesi testőrség kíséretével –, hogy ott közönséges ékszerként helyezték el a többi között. Alig két héttel később adta ki II. József a német hivatali nyelv bevezetéséről szóló rendeletét. Még ha indoklásában a császár – aki belga és lombard ügyekben Bécsben Kaunitz kancellárral franciául, illetve olaszul levelezett – bizonyos kultúrföldnyelvet utasította is el a Magyarországon használt „holt” latin nyelvet, ez a rendelet már kevésbé volt szimbolikus. Eszerint a felsőbb hivatalokban az év végére, a megyéknél három éven belül kell a hivatalnokoknak elsajátítaniuk a német nyelvet. Bár a Helytartótanácsához beterjesztett sok rossz németességgel megfogalmazott akta jelzi, nem követeltek tökéletes nyelvtudást, jó néhány megyei hivatalnok volt kénytelen állásától megválni. Még jelentősebb volt a hagyományokon esett sérelem érzete, a félelem a német örökös tartományokba való nyelvi betagozástól, mint ezt a megyék tiltakozó, a monarchia nyelvi és kul-

turális sokszínűségének előnyeit is hangoztató beadványai jelzik.

Míg II. József e két rendelkezésével elsősorban a nemzeti érzést élesztette föl, addig a rákövetkező rendeletekkel a nemesi-rendi előjogokat igyekezett lerombolni, és ezzel egyre határozottabb ellenállást váltott ki. Ugyancsak 1784 májusában kezdődött meg a népszámlálás előkészítése, melynek során nemest és nem nemest egyaránt össze kellett írni, házikat pedig megszámozni. A népesség számának változása mutatja legjobban a kormányzat intézkedéseinek hatását, s a gazdaságpolitika szempontjából mindenki – legyen honorácior, nemes vagy akár mágnás – fogyasztónak számít. Az uralkodó előírta: a rendeletet, ha kell, a katonaság segítségével végre kell hajtani, „aki pedig ellenáll, akárki legyen is, a hajánál fogva hozassék Bécsbe”.

A konskripcióval szembeni erős ellenállás hatására határozza el II. József 1784 őszén, hogy „példás csapást” mér a „magyar urakra”. 1785 tavaszára készült el az új, kerületi igazgatás rendszere, mely lényegében megszüntette a megyei, nemesi öngazgatást. II. Józsefnek e rendelet előkészítése során megfogalmazott memorandumai éles hangon, gyakran erős szarkazmussal bírálják nemcsak általában a nemesi-rendi alkotmányt, hanem a megyei nemesség politikai és gazdasági „egyeduralmát”, valamint a modern bürokratikus igé-

nyeknek meg nem felelő megyei igazgatást is. Az uralkodó kifejtette: véget kell vetni a magukat országgyűlésnek képzelő, a királyi rendeleteket felülvizsgáló és a kismemesek orditozásától hangos megyegyűléseknek, a lassú, mindent elodázó végrehajtásnak és a tanulatlan, inkább birtokuk gondjával foglalkozó megyei hivatalnokok ténykedésének. A megyéknek az újonnan felállított tíz közigazgatási egységbe, a kerületi biztosok irányította kerületekbe történő betagozásával kell biztosítani, hogy a központi kormányzat rendeletei maradéktalanul végrehajtásra kerüljenek a helyi igazgatás szintjén is.

A nemesség politikai előjogainak felfüggesztése után került sor e réteg gazdasági erejének megingatására. II. József parasztvédő intézkedései, az urbáriumok szigorú betartatása és a jobbágyrendelet legérzékenyebben a kis- és középbirtokos nemességet érintették. A császárnál meghallgatásra találtak a parasztság panasza, s javult az esélyük, hogy az igazságszolgáltatás útján vagy a főkormányiszékek vizsgálatai nyomán elérjék terheik valamelyes csökkentését. Röviddel a kerületi igazgatás bevezetése után, 1785 nyarán például II. József azonnal menesztette a hatalmaskodással vádolt aradi alispánt, *Forray Andrást*, aki korábban azzal dicsekedett: sikerült elérnie, hogy a császár a Bánátban tett utazása során elkerülje a megyét, „mivel nem jó, ha a paraszt tudja, van nagyobb úr is, mint földesura”.

Végül II. József 1786-ban az évszázadok óta féltett és óvott nemesi adómentesség felszámolására is kísérletet tett. „Hogy az Adózásnak igaz és egyenes módja, melly által a közönséges terhek egy igaz jó egyenlőség szerint elosztatnak, leg többet használ a közönséges boldogságnak előmozdítására; ellenben pedig az azon Adózásnak igazságtalan 's törvénytelen fel osztása, a földmivelését, 's szorgalmatosságát el fojtya, és a Népnek szaporodását akadályoztattya, kétség kívül vagyon” – szól a földmérésről és az új adórendszer előkészítéséről intézkedő rendelet első mondata. A kataszteri felmérést ugyan erős katonai segédlettel még sikerült befejezni, az új adózás bevezetésére azonban már nem került sor. II. József uralkodásának utolsó három éve a rohamosan mélyülő válság időszaka. A török háború újabb terheket rótt az országra, és próbára tette a nemesség gazdasági erejét is. Ami a bő terméséről ismert Magyarországon ritkán fordult elő, most bekövetkezett: 1789-ben már külföldről kellett gabonát behozni, s a legtöbb megye a közelgő éhínség veszélyéről számolt be.

II. József röviddel halála (1790. február 20.) előtt visszavonta rendeleteit. Ezt, s a császár halálának hírére a megyei nemesség ujjongva ünnepelte. „Vajon miért örülnek most az Urak?” – jegyzi föl naplójába *Keresztési József* az együgyű ember kérdését. „Azért hogy megholt a király” – szól a válasz. II. József kormányzatának aktív résztvevőit megvetés övezte: gróf *Teleki Sámuel* alkancellárt Nagyváradon gyűlölettel fogadták; az alispán beverette a kályhák oldalát a városházán, hogy ne tudjon ott megszállni; gúnyrajz forgott közkezen, mely az egykori kerületi biztost német ruhában ábrázolta. A megyei nemesség e pillanatban úgy érezte, győzedelmeskedett. Egy emberöltőnek kell eltelnie, mire felismeri: II. József céljai közül nem egyet saját magának kell megvalósítania. ♦